

Теорія і методика управління освітою

УДК 37.04:159.9:355/359:316.6(477)

Аналіз стратегій педагогічної підтримки науково-педагогічних працівників і здобувачів освіти в умовах війни: комплексний аналіз психологічної адаптації

Березюк Олена Станіславівна

кандидат педагогічних наук, професор кафедри професійно-педагогічної та спеціальної освіти, андрагогіки та менеджменту, Житомирський державний університет імені Івана Франка, м. Житомир, Україна, berezyuk.elen@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-6033-6935>

Прийнято: 25.02.2024 | Опубліковано: 31.03.2024

Анотація. Актуальність проблеми психологічної адаптації науково-педагогічних працівників і здобувачів освіти в умовах війни визначається загостренням російсько-української війни та її впливом на психічний стан осіб у вищій освіті. Відповідно, мета цього дослідження полягає в ретельному аналізі впливу травматичних вражень війни на психічний стан і адаптацію науково-педагогічних працівників та здобувачів освіти в умовах системи вищої освіти. Реалізація цієї мети полягає в ідентифікації ключових аспектів цього впливу, визначенні факторів, що обмежують чи сприяють успішній адаптації, а також розробці рекомендацій для підтримки психологічної адаптації цільової групи. У роботі використано метод контент-аналізу сучасної літератури, узагальнення та конкретизації, що дало змогу комплексно охарактеризувати основні аспекти реалізації психологічної адаптації науково-педагогічних працівників і здобувачів освіти в умовах війни. Отримані результати свідчать про великий вплив травм війни на емоційний та психічний стан осіб у системі вищої освіти. Виявлено, що соціальна підтримка та наявність фахової психологічної допомоги визначають успішність адаптації. У роботі також виявлені ключові фактори, які обмежують або сприяють цьому процесу. Визначено, що сучасні вищі навчальні заклади стикаються з необхідністю розробки та впровадження стратегій, спрямованих на забезпечення ефективної

психологічної адаптації науково-педагогічних працівників і здобувачів освіти, які пережили травму війни. На підставі аналізу було зроблено висновок, що покращення соціальної підтримки та розширення доступу до фахової психологічної підтримки в університетському середовищі може бути вирішальним у забезпеченні успішної психологічної адаптації науково-педагогічних працівників і здобувачів освіти, які пережили травму війни. Зауважено, що важливо враховувати індивідуальні особливості та потреби кожного учасника освітнього процесу, а також забезпечити доступність інформації про ресурси підтримки. Розроблені рекомендації можуть слугувати основою для вдосконалення системи підтримки та створення сприятливішого середовища для науково-педагогічних працівників і здобувачів освіти в умовах російсько-української війни.

Ключові слова: російсько-українська війна, психологічно-емоційний стан, здобувачі освіти, викладачі, вища освіта.

Analysis of Pedagogical Support Strategies for Academic Staff and Students in the Context of War: A Comprehensive Analysis of Psychological Adaptation

Abstract. *The relevance of the problem of psychological adaptation of scientific and pedagogical workers and students of education in the conditions of war is determined by the intensified Russian-Ukrainian war and its impact on the mental state of persons in higher education. Accordingly, the purpose of this study is a thorough analysis of the impact of traumatic experiences of war on the mental state and adaptation of scientific and pedagogical workers and students of education in the conditions of higher education. The work uses the method of content analysis of modern literature, generalization and specification. The obtained results testify to the great impact of war trauma on the emotional and mental state of persons in higher education. It was found that social support and the availability of professional psychological help determine the success of adaptation. The work also identifies key factors that limit or facilitate this process. It was determined that modern higher educational institutions are faced with the need to develop and implement strategies aimed at ensuring effective psychological adaptation of scientific and pedagogical workers and students of education who survived the trauma of war. Based on the analysis, it was concluded that improving social support and expanding access to professional psychological support in the university environment can be decisive in ensuring the successful psychological adaptation of scientific and pedagogical workers and students who have survived the trauma of war. The developed recommendations can serve as a basis for improving the support*

system and creating a more favorable environment for scientific and pedagogical workers and education seekers in the conditions of the Russian-Ukrainian war.

Keywords: *Russian-Ukrainian war, psychological and emotional state, education seekers, teachers, higher education.*

Постановка проблеми. У сучасному світі, де вища освіта визначає рівень культури, розвиненість суспільства та індивідуальні можливості, питання психологічної адаптації науково-педагогічних працівників і здобувачів освіти в системі вищої освіти набуває особливого значення. Зростаючі виклики із сфери вищої освіти викликають не лише необхідність здобуття нових знань та навичок, а й потребу у сталому психологічному пристосуванні до складних умов сучасного оточення.

Однією з ключових проблем, яка впливає на психологічну адаптацію, є аналіз впливу травм війни на представників науково-педагогічного співтовариства та майбутніх фахівців. Посттравматичний стрес, втрата близьких, переживання небезпеки та інші аспекти військових конфліктів можуть серйозно позначитися на психічному стані індивіда та його здатності до навчання та праці.

У цьому дослідженні розглянуті різні аспекти психологічної адаптації науково-педагогічних працівників і студентів у вищих навчальних закладах унаслідок отриманих воєнних травм. Важливим завданням є визначення основних викликів, які стоять перед цією категорією осіб, та розгляд можливих стратегій і підходів до підтримки їхньої психологічної стійкості та адаптації в освітньому середовищі.

Ця тема вкрай важлива, оскільки ефективна психологічна адаптація не лише визначає успішність навчального процесу, а й впливає на подальшу кар'єру та життєвий шлях кожного індивіда.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В останні роки зросло зацікавлення наукової спільноти до питань соціально-психологічної підтримки та ментального здоров'я учасників освітнього процесу в умовах кризових ситуацій. Упродовж розгортання російської агресії проти України, дослідники проаналізували різні аспекти цього питання. Зокрема, О. Кравченко розглянула практичний досвід соціально-психологічної підтримки та впливу на ментальне здоров'я осіб, котрі перебувають в умовах кризових ситуацій [1]. Ще однією важливою темою є інноваційні підходи до організації практик здобувачів вищої освіти в період воєнного стану, яку дослідили В. Сидоренко, В. Кулішов та Н. Торба [2]. Л. Перелигіна та А. Швалб у спільній статті простежили особливості життєстійкості громадян з різним досвідом воєнної травми в

умовах воєнного стану [3]. О. Оржель проаналізувала роль університетів у період воєнного конфлікту в умовах сучасного суспільства [4]. Л. Мартинова зосередила увагу на аспектах психічного здоров'я осіб під час війни [5]. Інші дослідники, зокрема В. Панок [6], І. Мороз [7], Д. Александров [8], М. Смульсон [9], М. Слюсаревський [10], М. Нестеренко [11], Д. Мещеряков [12], розглянули проблематику психологічної підтримки, діяльності психологічної служби, використання віртуального простору, а також роль особистісних ресурсів українського суспільства в умовах воєнного конфлікту, простеживши відповідні питання щодо подолання наслідків руйнівного психологічного впливу на учасників освітнього та наукового процесу. Загальний аналіз літературних джерел підкреслює важливість досліджень у галузі соціально-психологічної підтримки та ментального здоров'я учасників освітнього процесу в умовах кризових ситуацій, а також визначає перспективи для подальших наукових розвідок у цій сфері.

Виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми. Зважаючи на наявність великої кількості праць (з огляду на актуальність теми), існує декілька невирішених раніше частин проблеми психологічної адаптації науково-педагогічних працівників і здобувачів освіти. Зокрема, важливо визначити найбільш критичні чинники психологічної підтримки для полегшення процесу адаптації викладачів і студентів, котрі пережили окремі травми війни. Потенційний внесок може також полягати у розширенні знань про психологічні механізми адаптації та розвитку ефективних стратегій підтримки.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Тож, мета цього дослідження полягає у комплексному розумінні впливу травм війни на психологічну адаптацію науково-педагогічних працівників і здобувачів освіти в системі вищої освіти. Відповідно, основні цілі дослідження такі:

1. Проаналізувати вплив травм війни на психічний стан та психологічну адаптацію науково-педагогічних працівників і здобувачів освіти в системі вищої освіти.
2. Визначити найкритичніші фактори, які обмежують або сприяють психологічній адаптації у зазначеній групі осіб.
3. Розробити ефективні стратегії психологічної підтримки для полегшення процесу адаптації викладачів і студентів, котрі пережили травму війни.

Виконання цих цілей дозволить не лише розширити розуміння психологічної адаптації в освітньому середовищі, а й запропонує конкретні рекомендації для покращення підтримки та розвитку цієї категорії осіб в умовах системи вищої освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вплив травм війни на психічний стан та психологічну адаптацію науково-педагогічних працівників і здобувачів освіти в системі вищої освіти є явищем, яке визначається не лише складністю, а й багатогранністю своїх проявів [12]. Ці впливи охоплюють різні аспекти психологічного функціонування та різноманітні сфери життєдіяльності індивіда, створюючи виклики, які потребують глибокого розгляду (рис.1).

Рисунок 1

Окремі аспекти впливу війни на психологічний стан особистості

Джерело: власна розробка автора

Отже, травми війни можуть залишити відбитки на емоційному стані науково-педагогічних працівників і здобувачів освіти. Часті екстремальні ситуації, свідчення про насильство та втрату близьких можуть викликати глибокий емоційний стрес, що стає перешкодою для стабільного функціонування у вищих навчальних закладах [10]. Особливо важливим аспектом є ризик розвитку ПТСР серед цільової групи [5]. Неспроможність адекватно впоратися з подіями війни може призвести до повільного настання цього розладу, який характеризується відчуттям постійної тривоги, втратою інтересу до звичайних справ, повторюваними травматичними спогадами та схильністю

до ізоляції. Це у свою чергу може вплинути на здатність концентруватися та ефективно працювати.

Водночас важливим наслідком травм війни є тенденція до відчуження від соціального оточення та важкість у встановленні та підтриманні здорових відносин. Науково-педагогічні працівники та студенти можуть стикатися із труднощами в спілкуванні, відчуттям непевності щодо інших та власної самооцінки [12]. Це відчуття непевності та соціальної ізоляції може призвести до зменшення мотивації для активної участі у навчальних і професійних заходах. Науково-педагогічні працівники можуть відчувати труднощі у взаємодії з колегами, що суттєво позначатиметься на командній роботі та обміні ідеями [4, с. 30]. Студенти у свою чергу можуть відчувати необізнаність із навколишнім світом, важко адаптуватися до соціальних норм і створювати міжособистісні зв'язки [1, с. 40]. Такі труднощі можуть також впливати на академічні досягнення та сприяти розвитку ризику відставання в навчанні й відмові від активної участі у наукових дослідженнях чи інших професійних ініціативах. Зниження самооцінки та відсутність підтримки з боку оточуючих можуть стати перешкодою для реалізації потенціалу та досягнення успіхів у вищій освіті. Водночас сучасні дослідники доводять, що травми війни можуть мати серйозний вплив на когнітивні функції, такі як увага, концентрація та пам'ять. Зниження когнітивних здібностей може визначати виклики в академічній діяльності, а зміни в структурі думок можуть впливати на здатність до аналізу та критичного мислення. Розуміння цих різноманітних аспектів впливу травм війни на психічний стан і психологічну адаптацію дасть змогу розробити ефективні стратегії підтримки, спрямовані на покращення якості життя та навчання цієї уразливої групи осіб в умовах вищої освіти.

Водночас украй важливо визначити ключові фактори, які можуть обмежувати або, навпаки, сприяти психологічній адаптації викладачів і студентів в умовах війни. Один із визначальних аспектів – це ступінь інтенсивності травми на фоні війни [6, с. 5]. Необхідно також враховувати рівень підтримки соціального середовища, оскільки позитивна взаємодія з колегами та студентами може виступати як фактор, який сприяє адаптації. З іншого боку, відсутність чи обмеженість такої підтримки може суттєво ускладнити процес адаптації та вплинути на психічний стан особистості [7, с. 210]. У таблиці 1 детально описано ключові чинники, які варто враховувати під час реалізації ефективної психологічної адаптації науково-педагогічних працівників і здобувачів освіти в умовах війни.

Таблиця 1

Ключові фактори, які необхідно враховувати під час психологічної адаптації

Аспект	Опис
Природа травми	Сама природа травми, що виникла внаслідок військових подій, може бути ключовим фактором. Серйозні та довготривалі травматичні події, такі як бойові дії, втрати близьких чи фізичні пошкодження, можуть суттєво поглибити складність психологічної адаптації.
Рівень підтримки від соціального оточення	Роль соціального оточення у визначенні успіху адаптації неперспективна. Підтримка від родини, друзів, колег і співробітників може визначити, наскільки ефективно особа долатиме труднощі та забезпечить стійке психічне здоров'я
Наявність фахової психологічної підтримки та терапії	Доступ до кваліфікованої психологічної підтримки та терапії є критичним фактором. Індивіди, які можуть отримати ефективну психотерапевтичну допомогу, мають більше шансів на успішну психологічну адаптацію.
Професійні вимоги та тиск	Високі вимоги у сфері науки та освіти, конкурентність роботи та велика відповідальність можуть створити тиск на тих, хто пережив травму війни. Окрім цього, нестача фінансування також може вплинути на появу додаткового психологічного тиску. Спроможність впоратися з цими труднощами може визначити успіх у психологічній адаптації.
Структура освітньої системи та підтримка вищого навчального закладу	Структура та підтримка вищого навчального закладу відіграють ключову роль у забезпеченні умов для успішної адаптації. Важливою є наявність програм підтримки, адаптованих до потреб та особливостей викладачів і здобувачів освіти.

Джерело: власна розробка автора

Рівень підтримки від соціального оточення визначається не тільки наявністю близьких стосунків з колегами та студентами, а й реальністю та ефективністю цієї підтримки. Позитивна взаємодія у вищому навчальному закладі може охоплювати спільні ініціативи, такі як психологічні групи для обговорення проблем, сесії тренінгів зі стрес-менеджменту чи психологічні консультації [9]. Важливим є створення атмосфери

взаємопідтримки та розуміння, що може виявитися критичним фактором для подолання труднощів, пов'язаних із травматичними досвідами війни.

Наявність фахової психологічної підтримки в університетському середовищі може стати важливою складовою успішної адаптації [9]. Забезпечення доступу до кваліфікованих психологів і психотерапевтів дозволяє індивідам отримати професійну допомогу в розумінні та подоланні емоційних та психологічних викликів. Проте важливо брати до уваги те, що інформація про такий ресурс повинна бути доступною та чіткою для всіх здобувачів освіти. Не всі студенти можуть бути повністю проінформовані про наявність та можливості фахової психологічної підтримки, тому важливо розробляти ефективні механізми інформування та залучення до цього ресурсу широкого кола користувачів. Тож, розуміння цих викликів може бути важливим кроком для розробки ефективних стратегій підтримки та створення сприятливого середовища для психологічної адаптації науково-педагогічних працівників і здобувачів освіти.

Аналіз впливу травм війни на психічний стан та психологічну адаптацію науково-педагогічних працівників і здобувачів освіти в системі вищої освіти є важливим кроком у розумінні та вирішенні проблем цієї категорії осіб. Розробка ефективних стратегій підтримки та реабілітації може сприяти покращенню психічного здоров'я та якості життя цієї важливої групи суспільства (табл. 2).

Таблиця 2

Стратегії психологічної підтримки та реабілітації для науково-педагогічних працівників і здобувачів освіти, постраждалих від травм війни

Стратегія	Опис
Індивідуалізована психотерапія	Забезпечення можливості для науково-педагогічних працівників і здобувачів освіти отримати індивідуалізовану психотерапію від досвідчених психологів. Це може включати когнітивно-поведінкову терапію, емоційно-орієнтовану терапію та інші підходи для роботи з травматичними досвідами.
Групова підтримка	Організація групових сесій підтримки, де учасники можуть обмінюватися досвідами та підтримувати один одного. Групові сесії можуть бути спрямовані на розвиток стратегій копінгу та подолання стресу.
Тренінги здоров'я та релаксації	Організація тренінгів з технік релаксації, які допомагають знижувати рівень стресу та поліпшувати психічний стан. Вправи дихальної гімнастики, йога та медитація можуть бути корисними для покращення емоційного благополуччя.

Психосоціальна підтримка в робочому середовищі	Створення психосоціальної підтримки в університетському середовищі, включно з розробкою програм з психосоціального супроводу для науково-педагогічних працівників і студентів. Регулярні консультації та доступ до психологічної служби можуть допомогти вирішувати труднощі на робочому місці.
Сприяння соціальній інтеграції	Заохочення участі в соціальних заходах та активностях сприяє соціальній інтеграції й відновленню зв'язків у спільноті. Це може передбачати спеціальні заходи для спілкування, групові виступи та інші форми соціальної активності.
Організація навчальних програм	Розробка та реалізація навчальних програм з елементами психології стресу, психології самопідтримки й реабілітації. Навчання основам самопомогти може допомогти особам виробити ефективні засоби копінгу.
Моніторинг та ефективність програм	Регулярний моніторинг ефективності програм психологічної підтримки та реабілітації з метою адаптації стратегій до індивідуальних потреб і визначення їх результативності.

Джерело: розробка автора на основі використання [1], [4], [10].

Ці стратегії, які орієнтовані на індивідуальні та групові потреби, спрямовані на створення середовища підтримки для науково-педагогічних працівників і здобувачів освіти, що пережили травму війни, та сприятимуть їхньому психологічному відновленню й соціальній адаптації.

Дослідники також відзначають, що викладачі та студенти, які пережили воєнні травми, можуть виявляти особливості у власній життєстійкості, що виокремлює їх серед тих, хто не має подібного досвіду [3, с. 196]. Це стосується кількох характеристик, які можуть визначати їхню життєстійкість:

1. Підвищена адаптивність. Люди, які пережили воєнні травми, зазвичай набули високої здатності швидко адаптуватися до нових умов і змін в навколишньому середовищі. Це може зміцнити їхню спроможність подальшої адаптації.

2. Наявність відчутнішої внутрішньої сили та витривалості. У цих людей може бути вища внутрішня сила і здатність контролювати себе в ускладнених ситуаціях. Їхня менша вразливість до емоційного стресу обумовлена більшим досвідом управління власними емоціями.

3. Емпатія (здатність до розуміння та співпереживання). Багато з таких осіб розуміють важливість надання підтримки іншим людям, адже й самі побували у схожих

складних ситуаціях. Це робить їх більш уважними до потреб інших, співчутливими та готовими надавати допомогу.

4. Уміння бачити позитив у складних життєвих ситуаціях. Люди з досвідом воєнних травм можуть володіти вмінням розглядати позитивні аспекти у непростих ситуаціях та під час інших викликів. Їхня вдячність за наявне і цінування життя може бути більш вираженим, оскільки вони пережили моменти, коли це можна було втратити.

Враховуючи ці особливості, досвід викладачів і студентів у подоланні воєнних травм може викликати зміцнення низки характеристик, що й надалі допомагатимуть в житті. Однак важливо підкреслити, що процес відновлення після воєнних травм може бути складним і вимагає допомоги та підтримки від соціальних служб і медичних фахівців.

Висновки. Отже, вплив травм війни на психічний стан і психологічну адаптацію науково-педагогічних працівників та здобувачів освіти в системі вищої освіти є важливим і складним аспектом, який варто враховувати під час розробки стратегій підтримки. Ці аспекти охоплюють емоційний і психологічний стрес, посттравматичний стресовий розлад, соціальну ізоляцію, труднощі у взаємодії, зміни у когнітивних функціях та інші. Ключові фактори, які визначають успішну адаптацію, включають рівень підтримки від соціального оточення, а також наявність доступної та ефективної фахової психологічної підтримки в університетському середовищі. У дослідженні доведено, що важливим фактором успішної адаптації є наявність фахової психологічної підтримки. Регулярні консультації, групові сесії та інші форми психологічної допомоги можуть відігравати важливу роль у забезпеченні психічного здоров'я та емоційного благополуччя науково-педагогічних працівників та здобувачів освіти. У результатах зауважено, що роль університету також важлива для успішної адаптації. Система підтримки, яка містить інформування про наявні ресурси, організацію тренінгів і роботу з психологами, може стати вагомою у створенні сприятливого середовища.

Важливо враховувати індивідуальні особливості та потреби кожного учасника освітнього процесу, а також забезпечити доступність інформації про ресурси підтримки. Застосування комплексного підходу до розв'язання цих проблем може сприяти успішній адаптації цільової групи осіб та створенню позитивного й підтримуючого середовища в умовах вищої освіти.

Список використаних джерел

1. Кравченко О. Соціально-психологічна підтримка ментального здоров'я учасників освітнього процесу в кризових ситуаціях (практичний досвід). *Social Work and Education*. 2023. Vol. 10. No. 1. P. 35–47. URL: <https://doi.org/10.25128/2520-6230.23.1.4> (дата звернення: 15.06.2023).
2. Сидоренко В. В., Кулішов В. С., Торба Н. Г. Інноваційні підходи до організації видів практик здобувачів вищої освіти в період воєнного стану. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*. 2023. Вип. 5(1). С. 1–15. URL: <https://doi.org/10.37472/v.naes.2023.5110> (дата звернення: 15.06.2023).
3. Перелигіна Л., Швалб А. Особливості життєстійкості цивільного населення із різним досвідом воєнної травми. *Актуальні питання теорії та практики в галузі права, освіти, соціально-гуманітарних та поведінкових наук в умовах воєнного стану : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Чернігів, 25–26 квітня 2023 р.) : у двох томах / голов. ред. В. Ф. Пузирний; Академія Державної пенітенціарної служби. Чернігів : Академія ДПтС, 2023. Т. 2. С. 192–199. URL: http://repositsc.nuczu.edu.ua/bitstream/123456789/19426/1/Konferenciya-Tom-2-_25-26-kvitnya_2023-1%20%281%29.pdf (дата звернення: 15.06.2023).*
4. Orzhel O. University Social Mission in the Wartime under Knowledge Society. *International Scientific Journal of Universities and Leadership*. 2022. Vol. 13. P. 26–36. URL: <https://doi.org/10.31874/2520-6702-2022-13-26-36> (дата звернення: 15.06.2023).
5. Мартинова Л. Психічне здоров'я в умовах війни. *Журнал «НейроNews: психоневрологія та нейропсихіатрія»*. 2022. № 3–4 (134). URL: https://neuronews.com.ua/ua/archive/2022/3-4%28134%29/pages-5/psihichne-zdorov-ya-v-umovahviyni?utm_campaign=MassMail&utm_medium=email&utm_source=female-list#gsc.tab=0 (дата звернення: 15.06.2023).
6. Панок В. Г. Діяльність психологічної служби та українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи в умовах війни: результати, проблеми, пріоритети. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*. 2022. Вип. 4(2). С. 1–8. URL: <https://doi.org/10.37472/v.naes.2022.4205> (дата звернення: 15.06.2023).
7. Мороз І. М. Забезпечення психологічного супроводу учасників освітнього процесу з посттравматичним стресовим розладом в умовах війни. *Актуальні проблеми освітнього процесу в контексті європейського вибору України : зб. матер. V Міжнародної*

конференції, 17 листопада 2022 р. Київ : КОМПРИНТ, 2023. С. 210–214. URL: <https://repository.knuba.edu.ua/handle/123456789/11460> (дата звернення: 15.06.2023).

8. Александров Д. О. Соціальна робота та психологічна робота з адаптації вимушених переселенців до життя у нових умовах: методичні рекомендації. URL: <http://ecopsy.com.ua/index.php/1-pereselentsi-i-bizhentsi/robota-z-pereselentsiamy/2022-03-27-08-14-61> (дата звернення: 15.06.2023).

9. Смульсон М. Л., Мещеряков Д. С. Віртуальний простір як джерело психологічної підтримки під час війни. *X Міжнародна інтернет-конференція «Віртуальний освітній простір: психологічні проблеми» (10 травня – 5 червня 2022 року)*. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/730473> (дата звернення: 15.06.2023).

10. Слюсаревський М. М. Соціально-психологічний стан українського суспільства в умовах повномасштабного російського вторгнення: нагальні виклики і відповіді: Наукова доповідь на засіданні Президії НАПН України 21 квітня 2022 р. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*. 2022. Вип. 4(1). URL: <https://doi.org/10.37472/v.naes.2022.4124> (дата звернення: 15.06.2023).

11. Нестеренко М. О. Роль особистісних ресурсів у адаптації вимушених переселенців до нових умов життя. *Гуманітарні студії: історія та педагогіка*. 2021. № 1. С. 200–202. URL: <http://naukskf.wunu.edu.ua/index.php/npskf/issue/view/3> (дата звернення: 15.06.2023).

12. Мещеряков Д. Провідні напрямки підтримки психічного здоров'я науково-педагогічних працівників в умовах війни. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/737200/1/%D0%B7%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA%20268%D1%81.pdf#page=138> (дата звернення: 15.06.2023).